

**TADBIRKORLIK SUBYEKTLARIDA MODDIY RESURLARDAN
FOYDALANISH: UMUMIY VA XUSUSIY KO'RSATKICHLAR,
SAMARADORLIKNI OSHIRISH YO'NALISHLARI**

Salohiddinov Zuhridin Nuriddinjon o'g'li

NamDTU, tayanch doktorant

e-mail: salohiddinovzuhridin@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada tadbirkorlik subyektlarida moddiy resurslardan foydalanish va bu jarayonga ta'sir qiluvchi jihatlar bayon etilgan. Moddiy resurslardan foydalanish samaradorligini tahlil qilishda foydalaniladigan ko'rsatkichlar ifodalangan. Mahsulotlarning moddiy iste'mol qiymatiga ta'sir qiluvchi omillar hamda sohadagi ayrim muammolar ko'rsatib o'tilgan. Moddiy resurslardan samarali foydalanish uchun ayrim tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: moddiy resurslar, ishlab chiqarish jarayoni, samaradorlik ko'rsatkichlari, umumiy ko'rsatkichlar, xususiy ko'rsatkichlar, mahsulotlarning material sig'imi, material qaytimi, mahsulot tannarxidagi moddiy xarajatlarning ulushi, moddiy resurslardan foydalanish koeffitsiyenti.

Аннотация: В данной статье описывается использование материальных ресурсов у хозяйствующих субъектов и аспекты, влияющие на этот процесс. Выражены показатели, используемые при анализе эффективности использования материальных ресурсов. Указаны факторы, влияющие на материалоемкость продукции, а также некоторые проблемы в отрасли. Даны некоторые рекомендации по эффективному использованию материальных ресурсов.

Ключевые слова: материальные ресурсы, производственный процесс, показатели эффективности, общие показатели, частные показатели, материалоемкость продукции, материалооборот, доля материальных затрат в себестоимости продукции, коэффициент использования материальных ресурсов.

Annotation: this article describes the use of material resources in business entities and aspects that affect this process. The indicators used in the analysis of the effectiveness of the use of material resources are expressed. Factors affecting the value of material consumption of products, as well as certain problems in the field are indicated. Some recommendations have been made for the effective use of material resources.

Keywords: *material resources, production process, efficiency indicators, general indicators, private indicators, material capacity of products, material return, share of material costs in the cost of products, coefficient of material resource use.*

Kirish. Tashqi muhitning o'zgaruvchanlik sharoitida tadbirkorlik subyektlarini boshqarish qoidalarini tubdan o'zgarib boradi. Har bir korxona rahbariyati harakatlarning maqsadlari va strategiyasini, bozordagi xatti-harakatlar taktikasini tashqi o'zgarishlarga moslashuvchan holda belgilaydi.

Ishlab chiqarish jarayoni moddiy resurslarni tayyor mahsulotga aylantirishni o'z ichiga oladi. Korxonalar tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotlarning raqobatbardoshligi ko'p jihatdan jalb qilingan moddiy resurslarning tarkibi, sifati va ulardan foydalanish samaradorligiga bog'liq[1]. Moddiy resurslarni oqilona ishlab chiqarish iste'moli faqat korxonada moddiy oqimlar o'tadigan barcha bo'limlarning faoliyatini muvofiqlashtirish sharoitida mumkin bo'ladi. Bu yagona jarayon sifatida moddiy ta'minot va material sarfini to'g'ri boshqarishni talab qiladi[3].

Tovar ishlab chiqaruvchilar o'rtasidagi raqobat tufayli moddiy resurslarni sarflashning ma'lum bir umumiy darajasi o'rnatiladi. Tovar ishlab chiqaruvchi uchun ijtimoiy zaruriy xarajatlar darajasining har qanday oshib ketishi salbiy iqtisodiy oqibatlarga olib keladi. Shuning uchun har bir korxona shunday ishlashi lozimki, uning xarajatlari belgilangan zarur darajadan oshmasligi kerak. Bu moddiy resurslardan oqilona foydalanishda resurslarni tejash mexanizmining iqtisodiy asosidir.

Asosiy qism. Moddiy resurslar – bu ishlab chiqarish jarayonini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan mehnat obyektlari. Bularga xom ashyo, barcha turdagi materiallar, yarim tayyor mahsulotlar, sotib olingan butlovchi qismlar va boshqalar kiradi [2].

Moddiy resurslarning tannarxi ko'p jihatdan material iste'moli jarayonining tabiati bilan belgilanadi. Materiallarni iste'mol qilish jarayoniga quyidagilar ta'sir qiladi [7]: ishlab chiqarish turi: ommaviy, yirik, o'rta, kichik va yakka(donabay); ishlab chiqarish hajmi; ishlab chiqarish jarayonini tartibga solish darajasi, birinchi navbatda, mehnat obyektlariga qo'yiladigan talablar nuqtai nazaridan - uning dastlabki holatidan tayyor mahsulotgacha; tugallanmagan ishlab chiqarish hajmini belgilaydigan ishlab chiqarish tsiklining davomiyligi; mahsulot yoki bajarilgan ishlarning nomenklaturasi (assortimenti); ishlab chiqarishning moslashuvchanligi, ya'ni tez ishlab chiqarish qobiliyati, yangi turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarish uchun qayta sozlash; mahsulot yoki ishlarning murakkabligi, energiya sig'imi, material sig'imi va ilmtalabligi turi; ishlab chiqarilgan mahsulotlarning tugallanish darajasi; ishlab chiqarilgan mahsulotlarning ishonchlilik(chidamlilik) darajasi, bu ularning ishlashi davomida materiallarning bahosini belgilaydi; texnologik jarayonlarning progressivligi, atrof-muhitning tozaligi, chiqindisizligi nuqtai nazaridan xususiyatlari.

Yuqoridagilar moddiy resurslarni boshqarish jarayonini oldindan belgilab beradi. Shunday qilib, masalan, ommaviy yoki yirik ishlab chiqarishda moddiy resurslar juda katta miqdorda, lekin cheklangan nomenkaturada iste'mol qilinadi. Yakka (dona) yoki kichik ishlab chiqarishda esa iste'mol hajmi kichik, ammo nomenklatura nisbatan kengdir.

Bundan tashqari, bu omillar asosan qurilish, agrosanoat kompleksi, transport va xizmat ko'rsatish sohalarida eng ko'p namoyon bo'ladigan moddiy iste'molning tarmoq xususiyatlarini tashkil qiladi.

Materiallarni iste'mol qilish jarayonlarining xilma-xilligi quyidagi juftlik xususiyatlariga olib kelishi mumkin, ya'ni material iste'moli - barqaror va beqaror; bir xil va notekis; tartibli va tartibsiz bo'lishi mumkin. Bu xususiyatlarning ba'zilar bir-biriga mos kelishi mumkin, ba'zi xususiyatlar mos kelmasligi, ya'ni oraliq qiymatlar bo'lishi mumkin.

Bunday holda, moddiy resurslarni iste'mol qilish jarayoni, birinchi navbatda, xom ashyo, asosiy materiallar, yordamchi materiallar, yarim tayyor mahsulotlar, butlovchi qismlar, yonilg'i kabi moddiy resurslar turlaridan va bevosita ishlab chiqarishda va zaxiralarni shakllantirishda foydalanishni o'z ichiga oladi.

Moddiy resurslardan foydalanish samaradorligini tahlil qilish samaradorlik ko'rsatkichlari yordamida amalga oshirilishi mumkin. Moddiy resurslardan foydalanish samaradorligi ko'rsatkichlari *umumiy* va *xususiy* ko'rsatkichlarga bo'linadi [6].

Umumiy ko'rsatkichlarga quyidagilar kiradi [4]: mahsulotlarning material sig'imi; material qaytimi; mahsulot tannarxidagi moddiy xarajatlarning ulushi; moddiy resurslardan foydalanish koeffitsiyenti.

Moddiy resurslar samaradorligining xususiy ko'rsatkichlari moddiy resurslarning alohida elementlarini iste'mol qilish samaradorligini tavsiflash, shuningdek, alohida mahsulotlarning moddiy sarfini baholash uchun ishlatiladi. Alohida mahsulotlarning o'ziga xos moddiy iste'moli qiymat, natura-qiymat va natura ko'rinishida hisoblanishi mumkin.

Umumiy ko'rsatkichlarni aniqlash tartibini ko'rib chiqishimiz mumkin. Mahsulotlarning moddiy iste'moli moddiy xarajatlar miqdorining ishlab chiqarilgan mahsulot tannarxiga nisbati sifatida aniqlanadi va mahsulotning har bir so'miga tegishli bo'lgan moddiy xarajatlarni ko'rsatadi [5]:

$$MS=MX/Q$$

Bu yerda, MS - mahsulotlarning material sig'imi;

MX – moddiy xarajatlarning jami, ming so'm.;

Q – ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi, ming so'm.

Material qaytimi - material sarfiga teskari ko'rsatkich bo'lib, 1 so'mga mahsulot ishlab chiqarishga iste'mol qilingan moddiy resurslarni tavsiflaydi.

$$MQ=Q/MX$$

Mahsulot tannarxidagi moddiy xarajatlarning ulushi moddiy xarajatlarning umumiy tannarxga nisbatini tavsiflovchi ko'rsatkichdir.

Moddiy resurslardan foydalanish koeffitsiyenti - bu haqiqiy moddiy xarajatlar summasining rejalashtirilgan moddiy xarajatlar miqdoriga nisbati (rejali xarajatlar smetasi va haqiqiy ishlab chiqarish va mahsulot assortimenti bo'yicha hisoblanadi). Ushbu ko'rsatkich materiallarni iste'mol qilish me'yorlariga muvofiqligini aks ettiradi.

Agar foydalanish koeffitsiyenti 1 dan katta bo'lsa, bu materiallar xarajati ko'payganligini anglatadi; koeffitsiyent qiymati 1 dan kam bo'lsa, moddiy resurslarni tejalganligini ko'rsatadi. Keyin moddiy resurslardan foydalanish samaradorligining moddiy xarajatlar miqdoriga ta'siri aniqlanadi va xususan, moddiy resurslardan foydalanish samaradorligining oshishi mahsulot ishlab chiqarish uchun moddiy xarajatlarning kamayishiga, uning tannarxining pasayishi va foydaning oshishi olib keladi.

Tashkilotni boshqarishning barcha darajalarida moddiy resurslar bilan bog'liq ko'plab qarorlar qabul qilinadi. Ushbu qarorlar optimal bo'lishi va ilmiy boshqaruvning asosi bo'lgan va tashkilot samaradorligini ta'minlaydigan chuqur va har tomonlama tahlilga asoslangan bo'lishi kerak. Moddiy xarajatlarni minimallashtirish ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligini oshirishni ta'minlaydi.

Ishlab chiqarish chiqindilarini qayta ishlash qonuni bilan belgilab qo'yilganligi sababli, ushbu chorani amalga oshirish uchun zarur bo'lgan xarajatlarni ham kamaytirish kerak. Ishbilarmonlik etikasi nuqtai nazaridan ham xuddi shunday qilish kerak.

Tovar-moddiy zaxiralarni haqiqatan ham zarur va yetarli darajaga yetkazish aylanma mablag'larni chiqarishga, qo'shimcha moddiy resurslarni ishlab chiqarishga jalb etishga yordam beradi va shu orqali qo'shimcha miqdorda mahsulot chiqarish uchun sharoit yaratadi [8].

Ayrim mahsulotlar uchun moddiy xarajatlar darajasining o'zgarishiga (o'ziga xos materiallar iste'moli) ko'plab innovatsion faoliyat ta'sir ko'rsatadi. Ulardan asosiylari: mahsulotlarning konstruktiv xususiyatlarini takomillashtirish; yangi texnologiyani joriy etish; xom ashyo, materiallar, yoqilg'ining yangi progressiv turlarini joriy etish; xodimlarning malakasini oshirish va boshqalar.

Korxonada moddiy resurslarni boshqarish samaradorligini oshirishning muayyan usullarini tanlash korxonaning maqsadlari bilan bog'liq.

Moddiy resurslarni boshqarish samaradorligini oshirishning asosiy maqsadi - resurslarni tejash, mahsulot sifatini yaxshilash, ishlab chiqarishning moddiy va energiya sarfini kamaytirish, ishlab chiqarish tsiklini qisqartirish orqali foydani oshirishdir.

Resurslarni boshqarish sohalariga qarab resurslarni boshqarish manfaatlaridan kelib chiqqan holda belgilanishi mumkin bo'lgan yo'nalish maqsadlarini ajratib ko'rsatish va

guruhlash lozim. Korxonada resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish yo'nalishlarini quyidagicha tasvirlashimiz mumkin:

1-rasm. Moddiy resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish yo'nalishlari

Olib borgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, xo'jalik yurituvchi subyektlarda moddiy resurslardan foydalanishning asosiy muammolariga irratsional iste'mol, inventarizatsiyani nazorat qilishning yetarli emasligi, eskirgan uskunalar va samarasiz boshqaruv usullari kiradi. Ushbu omillar xarajatlarning oshishiga, mahsuldorlikning pasayishiga va korxonaning moliyaviy holatining yomonlashishiga olib keladi.

Xulosa va tavsiyalar. Moddiy resurslardan tejamkorlik bilan foydalanish ishlab chiqarish tannarxini, ishlab chiqarish tannarxini kamaytirishga, natijada korxonaning

foydaliligi va rentabelligini oshirishga hal qiluvchi ta'sir ko'rsatadi. Mavjud usullarga to'g'ri va mantiqiy yondashish bilan keraksiz xarajatlardan qochib, korxonaning moddiy resurslarini to'g'ri boshqarish mumkin. Moddiy resurslarni to'g'ri taqsimlash va ulardan samarali foydalanish muhimligini, shuningdek ularni taqsimlashda doimiy hisobga olish va nazorat qilish zarurligini hisobga olgan holda, korxonalarga tovar-moddiy boyliklar va foydalanilgan resurslar harakatining kundalik hisobini yuritishning zamonaviy avtomatlashtirish vositalaridan foydalangan holda ishlab chiqarishda samarali tizimini yaratish lozim.

Korxonalarda moddiy resurslardan samarali foydalanish uchun zaxiralarni me'yorlash, tahlil qilish, rejalashtirish va optimallashtirishni o'z ichiga olgan kompleks yondashuvni qo'llash tavsiya etiladi. Shuningdek, ishlab chiqarish tannarxini pasaytiradigan va materiallarning yo'qolishini minimallashtiradigan texnologiyalarni joriy etish muhimdir. Moddiy samarali resurslardan foydalanish quyidagilarni tavsiya etamiz: ratsion rejalashtirish (har bir mahsulot turi uchun moddiy resurslarni iste'mol qilish standartlarini belgilash, deterministik, stoxastik yoki baholash usullaridan foydalangan holda ishlab chiqarish rejalari va standartlari asosida materiallarga bo'lgan ehtiyojni aniqlash; materiallarni o'z vaqtida olishni va ularning ortiqcha to'planishining oldini olishni ta'minlaydigan inventarizatsiyani rejalashtirish tizimini ishlab chiqish; rejalashtirishda talabning mavsumiyligini va moddiy narxlarning o'zgarishini hisobga olish); tahlil va nazorat (moddiy samaradorlik, moddiy iste'mol, materialdan foydalanish darajasi va boshqalar kabi ko'rsatkichlardan foydalangan holda moddiy resurslardan foydalanishni muntazam ravishda tahlil qilish, materiallarning mantiqsiz xarajatlari va yo'qotishlarini aniqlash, ularni bartaraf etish choralarini ishlab chiqish); resurslarni tejaydigan texnologiyalarni joriy etish (material sarfini kamaytirish uchun zamonaviy uskunalaridan foydalanish; chiqindisiz ishlab chiqarish texnologiyalarini joriy etish, materiallardan yanada samarali foydalanishga imkon beradigan texnologiyalarni joriy etish, imkon boricha qimmatbaho materiallarni sifatini yo'qotmasdan arzonroq analoglar bilan almashtirish) va boshqa shu kabilar.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Дедажанов Бахтиёр Набижанович, & Хусанбоев Бобурмирзо Исоқжон Ўғли (2023). ҚАЙТА ИШЛАШГА ИХТИСОСЛАШГАН КОРХОНАЛАРДА МОДДИЙ РЕСУРСЛАР ВА УЛАРНИ БОШҚАРИШНИНГ ИҚТИСОДИЙ МАЗМУНИ. Экономика и финансы (Узбекистан), (3 (163)), 49-56. doi: 10.34920/eIf/vOL_2023_Issue_3_7
2. Дубоносова А.Н. Материальные ресурсы и их нормирование. «Планово-экономический отдел» № 6, 2017.

3. Dedajanov, B., & Xusanboev, B. (2023). QAYTA ISHLASH KORXONALARIDA MODDIY RESURLAR MAZMUNINING NAZARIY YONDASHUVLARI. *Talqin Va Tadqiqotlar*, 1(21). извлечено от <http://talqinvatadqiqotlar.uz/index.php/tvt/article/view/362>

4. Кульбаков А.В. Анализ использования материальных ресурсов. https://www.cfin.ru/management/manufact/mat_resources.shtml

5. Теоретические основы экономического анализа. <https://studfile.net/preview/9689060/>

6. Трубочкина, М.И. Управление затратами предприятия. – М., 2012. – С. 218.

7. Шевченко, Н.С. Управление затратами, оборотными средствами и производственными запасами. – Сбп., 2013. –С.154.

8. Экономика предприятия / Под ред. А.И. Ильина. – М., 2011. – С.400.